

підготовки до іспитів / К. О. Закоморна. – Х. : Юрайт, 2013. – 240с.

8. Муртіщева А. Загальна характеристика конституційних основ відповідальності уряду в країнах – членах ЄС / А. Муртіщева // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – № 2 (81). – С. 138-146.

Наливайко Лариса Романівна

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін,
Віце-президент Всеукраїнської громадської організації
«Асоціація українських правників»,
Голова Дніпропетровської обласної організації
«Асоціація українських правників»

Демченко Валентина Іванівна,

студентка факультету № 2
заочного навчання цивільних осіб ННІ ПОЗН

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД – ГАРАНТ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

У ХХ ст. Конституція як Основний Закон стала необхідним атрибутом сучасної правової держави. Проте суспільство потребує не лише Конституції, але й ефективного та стабільного механізму її охорони та захисту. Безумовно, гарантом конституційних положень є діяльність усіх державних органів та посадових осіб, яка здійснюється ними шляхом застосування різних правових засобів у межах делегованої компетенції. Але головним структурним елементом у системі охорони та захисту Конституції є Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, який за фактичним статусом є одним з вищих конституційних органів [1, с. 32-33].

В юридичній літературі триває дискусія щодо природи Конституційного Суду, його функцій, складу, порядку формування та оновлення, природи і механізму виконання актів, місця і ролі в системі державних органів. Зокрема, Г. Мурашин, Н. Вітрук, В. Ладиченко, О. Кордун вважають Конституційний Суд юрисдикційним, судовим органом [2, с. 38; 3, с. 87; 4, с. 27; 5, с. 15]. Не випадково у VIII розділі Конституції України здійснення судочинства Конституційним Судом констатується під назвою «Правосуддя». Основне соціальне призначення Суду – забезпечувати захист і верховенство Конституції, бути її гарантом, правовим судом над нормативними юридичними актами [6, с. 38]. Ці повноваження надають справжньої незалежності судовій

гілці влади. Поява, на думку В. Ладиченка, так званої контрольної влади, яка замінює судову при розгляді конфліктів між гілками влади або органами, що їх представляють, призводить до падіння авторитету суду, оскільки зводить його функції до вирішення конфліктів лише між громадянами та їх об'єднаннями. Отже, «контрольна влада» замінює судову в числі «рівних серед перших» [7, с. 27]. Водночас Конституційний Суд суттєво відрізняється від інших судів. Він не є елементом системи судів загальної юрисдикції, які розглядають спори – питання окремих галузей права; не може бути касаційною, апеляційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції. Конституційний Суд розглядає справи не в порядку звичайної судової процедури згідно з вимогами процесуальних кодексів, а за правилами конституційного судочинства відповідно до Конституції, Закону «Про Конституційний Суд України» та регламенту, затвердженого самим Судом [8, с. 15].

Головна перевага спеціалізованої конституційної юрисдикції – в раціоналізації процедури дослідження обставин справи та прийняття рішень. Конституційний Суд вирішує лише конституційно-правові питання, що позбавляє його необхідності одночасно вирішувати складні питання інших галузей права. В ході спеціалізованого конституційного процесу простіше надавати загальнообов'язковості судовим рішенням, що особливо важливо, коли система конституційної юстиції запроваджується вперше [9, с. 22].

Так, В. Шаповал, Ю. Шульженко, В. Чіркін, М. Кельман, М. Тесленко, В. Гергелійник пропонують не включати цей суд до судової влади, а віднести його до спеціальної гілки – контрольної, оскільки функція конституційного контролю є для нього першочерговою [10, с. 45-46; 11, с. 16-17; 12, с. 124; 13, с. 9]. На підтримку своїх слів В. Гергелійник наводить такі положення: головне призначення органу конституційної юрисдикції полягає в забезпеченні верховенства Конституції в усьому правовому просторі країни; спеціалізований орган конституційної юрисдикції є суттю ідеї контрольної влади з усіма її необхідними атрибутами; діяльність згаданого органу є підконтрольною лише силі Основного Закону; самим існуванням Конституційний Суд удосконалює принцип поділу влад у системі стримувань і противаг [14, с. 84-85].

Правову природу та характер діяльності Конституційного Суду допоможе визначити аналіз функцій згаданого органу. На жаль, як Конституція України (ст. 150, 151), так і Закон про Конституційний Суд України (ст. 13) окреслюють лише пріоритетні функції. Зокрема, до повноважень Конституційного Суду належить прийняття рішень і дача висновків у справах щодо:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідності Конституції України чинним міжнародним договорам України або тим міжнародним договорам, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду

справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Підставами для прийняття Конституційним Судом рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в окремих частинах є їх невідповідність Конституції України; порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті [15].

Стаття 159 Конституції України передбачає особливу групу повноважень Суду, пов'язану із внесенням змін до Основного Закону. Зокрема, законопроект про внесення зазначених змін розглядається парламентом лише за наявності висновку Конституційного Суду щодо відповідності законопроекту вимогам ст. 157 і 158 Конституції. Обов'язковість такого розгляду підтверджена рішенням Конституційного Суду у справі № 1-26/98 від 9 червня 1998 р. за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень ч. 2 ст. 158 та ст. 159 Конституції [16].

Пункт 28 ст. 85 Конституції України зазначає ще одну компетенцію Конституційного Суду – дачу висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції або законів України для дострокового припинення повноважень згаданого парламенту [17].

Отже, проаналізовані повноваження Конституційного Суду України дають підставу говорити про його множинну природу. Він одночасно є органом конституційного правосуддя (юстиції) і органом конституційного контролю. Як орган конституційного правосуддя згаданий інститут застосовує Основний Закон до правового акта, конституційність якого оспорується. До того ж Суд є самостійним елементом судової гілки влади. Із судовими органами його поєднує характер повноважень (вирішення спору); вимоги до суддівського складу (громадянство України, наявність юридичної освіти, стаж роботи за фахом, принцип несумісності) та гарантії незалежності суддів; принципи діяльності і навіть, незважаючи на особливості конституційного судочинства, сама процедура ведення засідання (наявність головуючого та учасників, відповідальність учасника за порушення дисципліни, механізм доказування, спільність підстав для відкладення та продовження розгляду справи, відкриття нового провадження, подібність елементів рішення (висновку) – вступна, описова, мотивувальна і резолютивна частини). Навіть сама назва – Конституційний Суд – вказує на місце зазначеного інституту в системі державних органів.

Конституційний контроль здійснюється Судом у формі нагляду за відповідністю Конституції України правових актів, відповідних міжнародних договорів; у формі нагляду за дотриманням конституційних процедур (розгляд, ухвалення та набрання чинності правовими актами, розслідування і розгляд справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту); у формі офіційного тлумачення Конституції і законів України, а також у формі нагляду за відповідністю законопроектів про внесення змін до Основного

Закону вимогам статей 157 і 158 Конституції. Отже, Конституційний Суд виконує роль незалежного арбітра в системі влади.

Справді, як орган влади Конституційний Суд постає суб'єктом політики і невід'ємним елементом політичної системи України. І хоча він безпосередньо не розглядає питання політичного характеру, його акти впливають на перебіг політичного життя. Як слушно зазначає М. Тесленко, «Конституційний Суд України не може відмежовуватися від проблем політики, оскільки політика закладена в самій Конституції. Не може відмежовуватися він і від посередницької місії при виникненні правових і політичних конфліктів, оскільки за своєю компетенцією цей вищий судовий орган стоїть на захисті конституційного ладу нашої держави. Інша справа, що рішення Конституційного Суду повинні мати правове обґрунтування, забезпечуючи верховенство права, а не політичну доцільність» [18, с. 13]. На підтвердження своїх слів М. Тесленко наводить думку Ж. Овсепян, що підвищення ролі органу конституційної юрисдикції у політичній системі можливе за умови, що його діяльність не руйнує спеціалізації судового конституційного контролю в механізмі поділу влад як правової гілки [19, с. 33].

На жаль, досить часто Конституційний Суд втягується у розв'язання політичних питань. Прикладом можуть бути справи про застосування української мови [20], про всеукраїнський референдум за народною ініціативою [21] тощо. Приймаючи згадані рішення, орган конституційного правосуддя у будь-якому разі обирає позицію певної сторони спору. Це особливо небезпечно у період передвиборної боротьби, коли така ініціатива може призвести до спалаху протистоянь.

У найбільш загальному вигляді політична функція виявляється через забезпечення верховенства Конституції та верховного тлумачення Конституції і законів; захист конституційних прав і свобод людини й громадянина; контроль за дотриманням владними структурами у своїй діяльності принципу поділу влад [22, с. 8-9]. У свою чергу, О. Кордун та Л. Наливайко пропонують доповнити перелік повноважень Конституційного Суду такими функціями, як: 1) розгляд конституційності діяльності та актів політичних партій; 2) дослідження конституційності проведення виборів і референдумів [23]. Наявність максимально повної регламентації зазначених питань дозволить певною мірою уникнути безпосереднього залучення органу конституційної юрисдикції в політику. Сьогодні є необхідною, на думку О. Кордуна, діяльність неупередженого компетентного органу конституційного правосуддя, здатного зняти політичну напругу в суспільстві, яка неодмінно виникає при реалізації політичних прав громадян.

Заперечуючи О. Кордуну та Л. Наливайко, Ж. Овсепян зазначає, що орієнтація конституційних судів на «заборону» або «підтримку» якоїсь однієї з політичних партій дестабілізує владу [24, с. 33]. Більш того, відомий польський конституціоналіст Л. Гарлицький стверджує, що конституційне правосуддя взагалі не охоплює такі питання, як виборчі спори, контроль за політичними парті-

ями та проведенням референдумів [25, с. 174].

З питань своїх повноважень Конституційний Суд приймає обов'язкові до виконання рішення та висновки. Рішення приймаються за результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Висновки Конституційний Суд дає у справах про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість; про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України [26].

Рішення Конституційного Суду про визнання нормативно-правового акта чи окремих його положень неконституційними (тобто такими, що втратили чинність) є нормативними. Вони самодостатні, оскільки не потребують перезатвердження іншими органами державної влади. З дня ухвалення Конституційним Судом рішення про неконституційність закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають чинність. Це, в свою чергу, є підставою для скасування інших нормативних актів, прийнятих для конкретизації чи на підставі останніх [27, с. 69].

Акти тлумачення, хоча й мають певні ознаки нормативності (загальнодержавний обов'язковий характер), не можуть розглядатись як самостійні джерела права. У першу чергу це стосується актів нормативного тлумачення (самоціллю яких є з'ясування, роз'яснення і конкретизація змісту правових норм), які поширюються на невизначене коло учасників суспільних відносин і можуть неодноразово застосовуватися в юридичній практиці. На це вказують і відомі конституціоналісти В. Тихий, В. Шаповал, М. Тесленко: висновки органу конституційного правосуддя у справах нормативного тлумачення конкретизують зміст правових норм. Тому інтерпретаційні акти повинні мати допоміжний характер стосовно предмета роз'яснення і не повинні змінювати значення останнього [28, с. 65; 29, с. 55; 30, с. 12].

Тлумачення Конституції, законів та інших актів у справах щодо відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Основного Закону, хоч і мають прецедентний характер для подальшої діяльності самого Суду, але ознак нормативності не мають головним чином внаслідок казуальності вказаних справ. Таке тлумачення (казуальне) є засобом вирішення спору – конкретного питання про відповідність акта Конституції України.

У свою чергу, В. Гергелійник здійснює градацію актів тлумачення, бе-

ручи до уваги їх юридичну силу. Якщо тлумачення закону може бути змінено парламентом через зміну закону, то тлумачення Конституції може бути зкореговано лише після зміни норм Конституції. Тобто акти, що визначають конституційність і тлумачать Конституцію України, займають постконституційний рівень. Хоча вони й нерівнозначні Конституції, але все ж таки стоять вище законів та інших нормативно-правових актів. Щодо актів тлумачення законів, то вони мають силу закону [31, с. 156-157].

У разі необхідності Суд може визначити у своєму рішенні, висновку порядок і строки їх реалізації, а також покласти на відповідні державні органи обов'язки щодо забезпечення виконання згаданих актів [32]. На жаль, приведена норма – швидше за все фікція, ніж реальність. Орган конституційної юстиції і конституційного контролю не володіє реальними засобами впливу, а законодавчо врегульованого механізму виконання актів Конституційного Суду не існує. Відповідні норми цивільного чи адміністративного процесу вимог конституційного процесу не задовольняють. Тому в Україні потрібним є окреме нормативне регулювання виконання рішень та висновків Конституційного Суду з чітким переліком уповноважених органів державної влади. Слід також чітко визначити види юридичної відповідальності та розмір санкцій за невиконання.

З огляду на особливе становище Конституційного Суду України в структурі державних органів, він зобов'язаний також дотримуватися власних рішень. Контролюючи законність актів вищих інститутів публічної влади, орган конституційної юстиції та контролю непідконтрольний жодному державному чи політичному утворенню. Тому принцип самообмеження є для нього актуальним.

Сьогодні Суд у переважній більшості справ є арбітром при розмежуванні компетенції між вищими органами законодавчої і виконавчої влади. Навіть спори, які стосувалися права на життя, свободу об'єднання, судового захисту, правової допомоги, охорони здоров'я і медичної допомоги, достатнього життєвого рівня, виборчих прав, соціального захисту тощо, вирішувалися при тлумаченні чи визнанні неконституційними актів державних органів. Не слід забувати зміст ст. 3 Конституції України про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Перевищення на дату п'ятирічного ювілею Конституції України (28 червня 2001 р.) майже удвічі компетенційних рішень над рішеннями з правового статусу особи свідчить про пріоритет владних відносин над особистими. У перспективі Конституційний Суд повинен у першу чергу стати важливим механізмом захисту прав і свобод особи.

Законодавцям слід також доопрацювати перелік суб'єктів безпосередніх звернень до Конституційного Суду. Зокрема, одним із таких суб'єктів ва-

рто було б передбачити суди загальної юрисдикції. Ми не погоджуємося з практикою звернень через Верховний Суд України, оскільки тоді, як вірно зауважує В. Шаповал, про невідкладність розгляду можна говорити лише умовно [33, с. 53].

Незважаючи на згадані недоліки, Конституційний Суд України чимало робить для усунення суперечностей Основного Закону, доказуючи, що конституційне правосуддя може бути ефективним інструментом удосконалення правової системи, попередження потенційних конфліктів між різними гілками влади. За роки діяльності згаданий інститут вирішив низку проблематичних питань, щодо яких не було однозначних думок. Зокрема, прийнято рішення та дано висновки щодо: несумісності депутатського мандату з іншими видами діяльності; віднесення до юрисдикції Конституційного Суду України питань про конституційність правових актів органів Верховної Ради, прийнятих до набуття чинності Конституцією України; повноважень Рахункової палати; тимчасового виконання обов'язків посадових осіб; фінансування судів; приватизації державного житлового фонду; утворення парламентських фракцій; позачергового розгляду Верховною Радою України законопроектів, визначених Президентом України як невідкладні; порядку підписання зовнішньоекономічних договорів; статусу народного депутата України; свободи утворення профспілок; конституційності законопроектів про внесення змін до Конституції України тощо.

Акти органу конституційної юрисдикції здійснюють глибокий вплив і на правозахисний механізм України. У своїх рішеннях (висновках) Конституційний Суд демонструє високу юридичну культуру, причому рівень правової аргументації зростає. Це засвідчує, що конституційна юрисдикція, незважаючи на всі проблемні моменти розвитку, є прикладом успіху конституційних реформ.

Правову охорону Конституції України Суд забезпечує не лише шляхом вирішення віднесених до його компетенції питань, але й самим фактом свого існування. Можливість звернення до Конституційного Суду з питань конституційності нормативно-правових актів та офіційного тлумачення законів примушує правотворчі та правозастосовні органи діяти відповідно до Конституції України і є попереджувальним заходом проти порушення її норм, а тому сприяє зміцненню конституційної законності [34, с. 221].

Отже, однією з найістотніших рис українського конституціоналізму є реальне гарантування стабільності Конституції шляхом утворення спеціального органу конституційного контролю і конституційного правосуддя – Конституційного Суду України. Специфічна функція останнього полягає в забезпеченні верховенства Конституції серед інших нормативних актів, її прямого, безпосереднього впливу на діяльність суб'єктів суспільних відносин. Своєрідність Конституційного Суду України виявляється у тому, що:

- 1) конституційний контроль є однією з основних функцій Суду;
- 2) Конституційний Суд займає в судовій системі автономне становище;

3) рішення органу конституційного контролю і правосуддя є остаточними і загальнообов'язковими, мають, як правило, вагоме правове обґрунтування. Конституційний Суд України має множинну природу, чітку визначеність пріоритетних функцій, порядку формування та діяльності. І не зважаючи на дискусійність його природи, проблематичність механізму виконання рішень, недосконалість переліку суб'єктів звернення, цей орган конституційного правосуддя і конституційного контролю є одним із найбільших досягнень після прийняття самої Конституції.

1. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / пер. с венг. – М., 2001. – 292 с.
2. Мурашин Г. О. Конституційні засади організації та діяльності Конституційного Суду України / Г. О. Мурашин // *Правова держава*. – Вип. 8. – К., 1997. – С. 37-42.
3. Орзих М. Ф. Конституционная реформа в Украине : учеб. пособ. / М. Ф. Орзих. – Одесса : Юридическая литература, 2003. – 128 с.
4. Ладиченко В. В. Поділ влади: теорія і практика / В. В. Ладиченко. – К. : Україна, 1998. – 32 с.
5. Кордун О. Повноваження спеціалізованих органів конституційного контролю: світовий досвід і Україна / О. Кордун // *Людина і політика*. – 2001. – № 2. – С. 3-25.
6. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999. – 373 с.
7. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное правосудие и процесс / Н. В. Витрук. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 383 с.
8. Орзих М. Ф. Конституционная реформа в Украине : учебное пособие / М. Ф. Орзих. – Одесса : Юридическая литература, 2003. – 128 с.
9. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
10. Шульженко Ю. Л. Конституционный контроль в России / Шульженко Ю. Л. – М. : ИГП РАН, 1995. – 175 с.
11. Шульженко Ю. Л. Конституционный контроль в России / Шульженко Ю. Л. – М. : ИГП РАН, 1995. – 175 с.
12. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. / Фрицький О. Ф. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
13. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії / В. Шаповал // *Право України*. – 1998. – № 5. – С. 25-29.
14. Цвік М. В. Деякі особливості сучасного українського конституціоналізму / М. В. Цвік // *Матеріали наукової конференції «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства», 21-22 червня 2001 р., Харків / упорядн. Ю. М. Грошевий, М. І. Панов*. – Х. : Право, 2001. – С. 109-112.
15. Тодика Ю., Супрунюк Є. Конституційно-правові основи діяльності Верховної Ради України по забезпеченню прав і свобод громадян / Тодика Ю., Супрунюк Є. // *Вісник Академії правових наук України*. – 1998. – № 4. – С. 44-54.
16. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії / В. Шаповал // *Право України*. – 1998. – № 5. – С. 25-29.
17. Орзих М. Ф. Конституционная реформа в Украине : учеб. пособ. / М. Ф. Орзих. – Одесса : Юридическая литература, 2003. – 128 с.
18. Тодика Ю. М. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства : навч. посібник / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2001. – 382 с.

19. Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию / В. А. Четвернин. – М. : ИГП РАН, 1993. – 448 с.
20. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії / Шаповал В. // Право України. – 1998. – № 5. – С. 25-29.
21. Конституційне право України : підруч. / Тацій В. Я., Погорілко В. Ф., Тодика Ю. М. та ін. ; за ред. В. Я. Тація та ін. – К. : Укр. центр правн. студій, 1999. – 372 с.
22. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії / В. Шаповал // Право України. – 1998. – № 5. – С. 25-29.
23. Алексеев С. С. Правовое государство – судьба социализма / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1988. – 175 с.
24. Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. – М. : ИГП РАН, 1993. – 448 с.
25. Конституційне право України : темат. слов. / ред. : В. В. Галуцько. – Херсон : Херсон. міськ. друк., 2010. – 132 с.
26. Тодика Ю. Конституційно-правові основи діяльності Верховної Ради України по забезпеченню прав і свобод громадян / Ю. Тодика, Є. Супрунук // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4. – С. 44-54.
27. Конституційне право України : підруч. / В. Я. Тацій, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика та ін. ; за ред. В. Я. Тація та ін. – К. : Укр. центр правн. студій, 1999. – 372 с.
28. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
29. Конституційне право України : темат. слов. / ред. : В. В. Галуцько. – Херсон : Херсон. міськ. друк., 2010. – 132 с.
30. Тодика Ю. М. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства : навч. посібник / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2001. – 382 с.
31. Загоруй І. С. Три виміри українського конституціоналізму // Матеріали наукової конф. «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства», 21-22 червня 2001 р. / упоряди. : Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. – Х.: Право, 2001. – С. 246-249.
32. Тодика Ю. Конституційно-правові основи діяльності Верховної Ради України по забезпеченню прав і свобод громадян / Ю. Тодика, Є. Супрунук // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4. – С. 44-54.
33. Тодика Ю. Н. Основы конституционного строя Украины : учеб. пособие / Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого; Акад. правовых наук Украины ; отв. ред. Погорилко В. Ф. – Х. : Факт, 1999. – 318 с.
34. Российский конституционализм: проблемы и решения : материалы международной конференции . – М. : ИГП РАН, 1999. – 247 с.